

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

У двох томах

Том 1

За редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка Національної академії правових наук України
В. Ю. Шепітька

Харків
«Право»
2019

Рекомендовано вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 26.10.2018 р.)

Рецензенти:

В. В. Тищенко — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України;
М. Є. Шумило — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Колектив авторів:

В. Ю. Шепітько, д-р юрид. наук, проф. (кер. авт. кол.) — вступ; розділи 1, 2, 4; § 1, 4 розділу 5; § 2, 3, 5 розділу 5 (у співавт.); розділ 6; § 1–8 розділу 7; § 1–3, 7, 9 розділу 8; розділи 9, 10, 12; § 1, 3 розділу 13; § 2 розділу 13 (у співавт.); § 1–5, 7, 8 розділу 14; § 3 розділу 15; розділ 16 (у співавт.); § 4–6 розділу 17; § 1, 3, 5–9, 12 розділу 18; § 4, 10 розділу 18 (у співавт.); § 1 розділу 19 (у співавт.); § 2–5 розділу 19; § 3, 4 розділу 21, § 1–4 розділу 22;
В. А. Журавель, д-р юрид. наук, проф. — § 2 розділу 15;
В. О. Коновалова, д-р юрид. наук, проф. — розділ 3; § 4, 5 розділу 15; § 1–3 розділу 17; § 2 розділу 18; розділ 20; § 1, 2 розділу 21;
В. М. Шевчук, д-р юрид. наук, проф. — § 6 розділу 14;
М. В. Шепітько, д-р юрид. наук, доц. — § 1 розділу 15;
Г. К. Авдєєва, канд. юрид. наук, доц. — § 9, 10 розділу 7; § 11 розділу 8; розділ 11;
В. І. Алексійчук, канд. юрид. наук, доц. — § 3 розділу 16 (у співавт.); § 10 розділу 18 (у співавт.); § 1 розділу 19 (у співавт.);
В. В. Білоус, канд. юрид. наук, доц. — § 2, 3, 5 розділу 5 (у співавт.); § 4–6, 8, 10 розділу 8; § 2 розділу 13 (у співавт.); § 1, 2 розділу 16 (у співавт.);
О. Ю. Булдуков, канд. юрид. наук, доц. — § 9 розділу 14;
Є. С. Демідова, канд. юрид. наук — § 11 розділу 18;
О. М. Домашенко, канд. юрид. наук — § 6 розділу 15;
Д. В. Затенацький, канд. юрид. наук — § 10 розділу 14;
О. В. Фунікова, канд. юрид. наук, доц. — § 4 розділу 18 (у співавт.);
В. О. Яремчук, канд. юрид. наук — § 5 розділу 22

Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, К82 В. О. Коновалова та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2019. – 456 с.
ISBN 978-966-937-505-6
ISBN 978-966-937-542-1 (т. 1)

У першому томі підручника викладено загальнотеоретичні проблеми криміналістики, висвітлено питання криміналістичної техніки та окремих її галузей, розкрито зміст криміналістичної тактики. Поданий матеріал адаптовано до нових навчальних програм юридичних закладів вищої освіти та сучасних вимог.

Розраховано на студентів юридичних спеціальностей юридичних закладів вищої освіти, а також може бути корисним аспірантам, викладачам, науковцям та співробітникам органів правопорядку, суддям, адвокатам та іншим юристам.

УДК 343.98(075.8)

ВСТУП

Підручник підготовлено відповідно до програми курсу навчальної дисципліни в юридичних навчальних закладах вищої освіти. Зміст цього видання подано відповідно до сучасних вимог освіти, враховано зміни в законодавстві та новітні розроблення у криміналістиці й судовій експертизі, а також сучасні можливості реалізації криміналістичних засобів, прийомів та методів щодо протидії злочинності.

За своєю структурою підручник складається з двох томів, чотирьох частин («Теоретичні засади криміналістики», «Криміналістична техніка», «Криміналістична тактика», «Криміналістична методика») і 41 розділу. Том 1 містить три частини, том 2 – одну частину. Така структура надає змогу висвітлити основні положення криміналістики в логічній послідовності.

Частину «Теоретичні засади криміналістики» присвячено загальній теорії криміналістики, визначенню її предмета, структури, природи, завдань. Викладено історію й тенденції розвитку криміналістики та підкреслено її зв'язки з іншими науками. Висвітлено систему методів криміналістики та визначено їх роль.

У частині «Криміналістична техніка» розглянуто загальні положення криміналістичної техніки та її окремих галузей (судової фотографії та відеозапису, трасології, криміналістичного дослідження зброї, техніко-криміналістичного дослідження документів, криміналістичного дослідження письма, криміналістичного дослідження матеріалів і речовин, ідентифікації людини за ознаками зовнішності, кримінальної реєстрації). Надано важливу інформацію про науково-технічні засоби та техніко-криміналістичні прийоми.

У частині «Криміналістична тактика» розкрито зміст криміналістичної тактики, визначено сутність її структурних елементів, подано відомості про організацію та планування розслідування, тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій: слідчого огляду, допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, призначення судових експертиз (залучення експертів). У цьому сенсі визначаються поняття, зміст та ознаки різних слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних, особливості їх підготовки і тактики проведення, запропоновано найбільш ефективні тактичні прийоми, тактичні комбінації (системи прийомів) і тактичні операції.

Другий том охоплює проблеми криміналістичної методики. У цій частині роботи приділено увагу загальним проблемам методики, а також висвітлено типові (окремі) методики щодо розслідування: вбивств, згвал-

тувань, привласнення та розтрати майна, крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства, злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху, хуліганства, злочинів терористичної спрямованості, пожеж, злочинів корупційної спрямованості, злочинів проти правосуддя, злочинів проти довілля, а також злочинів, що вчиняються організованими об'єднаннями.

До кожного розділу підручника містяться запитання для самоконтролю, видання має належний ілюстративний матеріал, супроводжується фотозображеннями, схемами, рисунками і таблицями. Також широко використано судову, слідчу та експертну практику. Підручник містить алфавітно-предметний покажчик та перелік рекомендованої літератури для самостійної роботи студентів.

Видання розраховано на студентів юридичних закладів вищої освіти, аспірантів, викладачів, науковців, а також співробітників правозастосовної практики.

Автори висловлюють щире подяку всім, хто надав допомогу під час підготовки цього видання, і будуть вдячні читачам за відгуки, зауваження та пропозиції.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Розділ 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

§ 1. Предмет, система та завдання криміналістики

Криміналістика — це наука, яка дійсно знаходиться на передньому краї боротьби зі злочинністю. Саме криміналістика на основі своїх наукових досліджень та розробок пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, прокурорам, експертам, суддям науково обгрунтовані й перевірені практикою засоби, прийоми і методи розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду.

Криміналістика привертає до себе увагу насамперед тим, що допомагає встановити істину, проникнути у невідоме, таємне. У повсякденному розумінні криміналістику пов'язують із детективами Агати Крісті та Конана Дойля про досвідчених слідчих, славетних експертів або доблесних нишпорок, але справжній зміст криміналістики не відповідає поверховому уявленню детективного жанру.

Криміналістика є самостійною галуззю наукового знання, яка має власний предмет і методи дослідження. Криміналістику можна розглядати у трьох аспектах: як науку, як навчальний курс і як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю.

Термін «криміналістика» (від лат. *criminalis* — те, що стосується злочину) вперше вживається наприкінці XIX ст. судовим слідчим, а згодом університетським професором Гансом Гроссом, який вважав її допоміжною щодо кримінального права та визначав як учення про реалії кримінального права.

Зародження криміналістики пов'язане із соціальним замовленням держави і суспільства науці — розробити нові засоби, прийоми й методи розкриття і розслідування злочинів в умовах появи професійної та організованої злочинності. Історично криміналістика пов'язана з кримінальним процесом та теорією доказів. Цим визначаються її призначення, коло закономірностей, що входять до її предмета.

Предмет криміналістики є багатограним і складним. У юридичній літературі мають місце різні визначення предмета криміналістики: як науки про розслідування злочинів, або науки про розкриття злочинів, або науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій. Останнім часом криміналістику визначають як науку про технології та засоби практичного слідознавства у кримінальному судочинстві. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та закономірності, що вивчає ця наука.

Питання про предмет криміналістики тривалий час залишалося дискусійним (наприклад, дискусії про предмет криміналістики 50-х чи 70-х рр. ХХ ст.), що пов'язано зі складністю об'єкта пізнання (вивченням злочинної діяльності та діяльності щодо протидії злочинності). У 1967 р. Р. С. Белкін сформулював нове визначення предмета криміналістики, яке стало панівним. Ця дефініція враховувала цілу низку закономірностей, охоплювала головний зміст криміналістики. У криміналістиці розглядають двоєдиний об'єкт пізнання — злочинну діяльність, злочинну поведінку і діяльність щодо їх розкриття, розслідування, встановлення істини.

Криміналістика — це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та запобігання злочинам.

Злочинна поведінка відбивається в різних слідах, які можуть стати у встановленому законом порядку джерелом доказів. Тому важливим елементом предмета криміналістики є процеси збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Збирання доказів — це перший етап роботи з доказами, який складається з таких стадій:

- 1) виявлення доказів — їх відшукування;
- 2) фіксація доказів, їх закріплення;
- 3) вилучення доказів — дії, які забезпечують їх належне збереження та можливість використання в кримінальному провадженні.

Дослідження доказів — це пізнання слідчим, прокурором та судом їх змісту, перевірка імовірності існування тих фактичних даних, які є змістом доказів.

Оцінка доказів — це логічний процес встановлення допустимості та відносності доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів із метою встановлення істини.

Використання доказів — це оперування ними у процесі доказування, встановлення істини. Воно здійснюється протягом усього процесу доказування.

Система криміналістики — це її складові розділи (частини), що перебувають у тісних взаємозв'язках. Сучасні уявлення про зміст криміналістики дають змогу вирізнити в її системі чотири розділи:

Загальна теорія криміналістики — це її методологічна основа, яка становить систему принципів, концепцій, категорій, понять, методів, що відображають предмет криміналістики як ціле. Головні елементи: а) вступ до загальної теорії криміналістики; б) окремі криміналістичні теорії; в) методологія криміналістики; г) науковий апарат криміналістики; ґ) криміналістична систематика; д) криміналістична стратегія.

Криміналістична техніка — розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблених на їх основі науково-технічних засобів, прийомів та методів, призначених для збирання, дослідження й використання доказів. Криміналістична техніка виникла внаслідок впровадження досягнень природничих і технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Система криміналістичної техніки охоплює такі основні галузі: судова фотографія; судовий відеозапис; трасологія; судова балістична (або більш широка галузь — криміналістичне дослідження зброї); криміналістичне дослідження письма; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне дослідження матеріалів і речовин; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальна реєстрація.

Криміналістична тактика є інтелектуальним ядром криміналістики. Це розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблених на їх основі засобів (рекомендацій) щодо організації та планування досудового розслідування і судового розгляду, визначення лінії поведінки учасників кримінального провадження щодо прийомів проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення обставин, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів. До складу криміналістичної тактики входять: вчення про криміналістичну версію і планування розслідування, концепція слідчої ситуації, тактичного рішення і тактичного ризику, теорія тактичної операції, системи тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) і судових дій (тактичні комбінації) та ін. Криміналістична тактика пропонує доцільні прийоми проведення огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та інших слідчих (судових) дій, вибір моменту їх проведення, послідовність виконання, творчий підхід у конкретній ситуації, обрання напряму розслідування та лінії поведінки.

Криміналістична методика (методика розслідування злочинів) — розділ криміналістики, який є системою наукових положень і розроблених на їх основі засобів щодо організації та здійснення розслідування й запобігання окремим видам злочинів. Змістом криміналістичної методики є загальні положення (криміналістична класифікація злочинів, криміналістична характеристика злочинів, криміналістичне вчення про розкриття злочинів, проблеми взаємодії під час розслідування та ін.) і окремі криміналістичні методики (методики розслідування крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств, зґвалтувань, пожеж тощо).

Завдання криміналістики визначаються її соціальною функцією — сприяти своїми прийомами, методами і засобами справі боротьби зі злочинністю. Загальним завданням криміналістики є забезпечення швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних осіб, запобігання та припинення усіх кримінально караних посягань. Боротьба зі злочинністю (протидія злочинності) — це головне завдання усіх наук кримінально-правового циклу.

Специфічними завданнями криміналістики є:

- 1) вивчення закономірностей, які становлять предмет криміналістики;
- 2) розроблення науково-технічних засобів, технічних і тактичних прийомів та методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження і використання доказів;
- 3) удосконалення тактичних і методичних засад досудового розслідування й судового розгляду, основ судової експертизи;
- 4) удосконалення криміналістичних методів запобігання злочинам (завдання криміналістичної профілактики);
- 5) використання міжнародного досвіду в протидії злочинності.

§ 2. Природа криміналістики

Криміналістика посідає певне місце серед інших наук, виконує притаманні їй функції, має власний потенціал та призначення. Накопичення наукових знань час від часу призводить до зміни її наукової парадигми (змінення системи панівних ідей).

За своєю природою криміналістика — це юридична наука. Такий погляд сформувався в 1952–1955 рр. і згодом став панівним у правовій науці. Зміст цієї концепції та її обґрунтування полягали у таких тезах:

- 1) криміналістика — правова наука, оскільки її предмет і об'єкти пізнання належать до сфери правових явищ;
- 2) криміналістика — правова наука, тому що її службова функція і завдання належать до правової сфери діяльності державних органів, правових процесів розслідування та судового розгляду;
- 3) усі рекомендації криміналістики мають правовий характер, зазначені на законі, відповідають його духу і букві;
- 4) головним «живильним середовищем» для криміналістики є право;
- 5) багато наукових рекомендацій криміналістики запроваджуються у змісті правових норм;
- 6) історично криміналістика була народжена у межах саме правової — кримінальної процесуальної науки.

Історія криміналістики знає й інші погляди на природу криміналістики. Одним із таких напрямів є визначення природи криміналістики як технічної або природничо-технічної науки. Ці погляди характерні для етапу становлення криміналістики як самостійної галузі знань (представники таких поглядів — Р. А. Рейсс, Е. Локар, Г. Ю. Маннс, В. І. Громов, Є. У. Зіцер). Причина такої оцінки природи криміналістики — в її змісті на той час (поліцейська чи кримінальна техніка), а також прагнення відмежуватися від кримінальної процесуальної науки й виокремитися в самостійну галузь, створити власний предмет і методи дослідження. Причиною є також суттєвий вплив на криміналістику природничих і технічних наук (математики, фізики, хімії, токсикології, медицини, біології, психології та ін.), використання методів і прийомів цих наук. На той час погляди вчених-криміналістів були прогресивні й сприяли розвитку нової науки. У цей період виникають такі галузі криміналістики, як судова хімія, судова фізика, судова біологія, судова токсикологія та ін.

Криміналістика активно і творчо використовує дані технічних і природничих наук відповідно до своїх завдань. Форми використання даних інших наук були різними: просте запозичення, пристосування, трансформація. У подальшому криміналістика також почала впливати на інші науки: методи криміналістики застосовують в інших галузях знань; криміналістика дає змогу встановлювати факти, не пов'язані з учиненням злочинів.

Криміналістику розглядали також як науку подвійної природи — правову і технічну (найчіткіше цей погляд сформулював П. І. Тарасов-Радіонов). Прибічники такого підходу наполягали на двох напрямках у криміналістиці: 1) розкриття і розслідування злочинів; 2) методи дослідження речових доказів. Помилковість поглядів концепції подвійної природи криміналістики полягає у механічному розподілі єдиної науки на правові та неправові її розділи.

Розвиток криміналістики, особливості її предмета, складність закономірностей, які вона вивчає, залишають дискусійним питання про природу науки. Останніми роками з'явилися нові погляди на природу криміналістики, згідно з якими криміналістика — це наука синтетичної природи (Р. С. Белкін, О. О. Ексархопуло та ін.). На думку цих учених, у криміналістиці неможливо виділити суто правові та

суто природничо-наукові або технічні розділи, комплекси знань як певні фіксовані структури. Вона є єдиним сплавом знань.

§ 3. Місце криміналістики в системі правових наук

За своєю природою криміналістика пов'язана з природничими, технічними, соціально-гуманітарними, а також із різними правовими науками. Найбільш тісний зв'язок криміналістики простежується з юридичними науками кримінально-правового циклу (кримінальним правом, кримінальним процесом, кримінологією, кримінальною соціологією, юридичною психологією та ін.). Криміналістика посідає важливе місце в системі юридичних наук, її положення зумовлене природою та предметом криміналістичної науки, залежностями в системі наук.

Криміналістика пов'язана з наукою кримінального права. На підставі ознак складів злочинів, які містяться в кримінальному праві, розробляються окремі криміналістичні методики. Щоб вирішити питання про те, як розслідувати злочин, необхідно знати, що він собою являє, які ознаки йому притаманні. Положення кримінального права про види злочину, його мотиви, способи тощо враховуються криміналістикою при розробці криміналістичних характеристик злочинів, формуванні типових версій, пропонуванні найбільш оптимальних рекомендацій у розкритті й розслідуванні певних видів злочинів. Кримінальний закон встановлює відповідальність за вчинення різних діянь, викриття яких можливе лише за допомогою прийомів, засобів і методів криміналістики.

Також існує суттєвий зв'язок криміналістики з наукою кримінального процесу. Процесуальні приписи і криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Прийоми і методи криміналістики повинні ґрунтуватися на загальних положеннях кримінального процесу і особливо теорії судових доказів (про сутність доказів, предмет і межі доказування, належність і допустимість доказів та ін.). Кримінальна процесуальна наука визначає правові засади застосування науково-технічних засобів, розглядає порядок проведення слідчих

(розшукових), негласних слідчих (розшукових) і судових дій, компетенцію учасників кримінального (судового) провадження.

Криміналістика враховує положення процесуальної теорії і водночас сприяє її розвитку, вдосконаленню. Криміналістичні рекомендації сприяють оптимізації розслідування та судового розгляду і у певних випадках можуть здійснювати відповідний вплив на закон, його змінення. Саме криміналістичні рекомендації сприяли виникненню нових слідчих (розшукових) дій (наприклад, проведення допиту в режимі відеоконференції тощо), визначенню їх оптимальної процедури. У цьому разі криміналістичні рекомендації набували нового «статусу» — як норма закону. Завдяки криміналістиці нові науково-технічні засоби й методи виявлення, фіксації та дослідження доказів знайшли відображення в кримінальному процесуальному законодавстві (наприклад, використання відеозйомки, відеоконференції, звукозапису тощо).

Взаємопов'язані певним чином криміналістика і кримінологія, їх співвідношення визначаються завданнями щодо запобігання злочинам. Проте предметом криміналістики є тільки спеціальні (технічні) засоби запобігання злочинам. Доволі інтенсивно в криміналістиці використовуються дані кримінології про особу злочинців, про віктимологію, причини й умови, що сприяють учиненню злочинів, при розробці криміналістичних характеристик і методичних рекомендацій окремих видів злочинів.

На криміналістику здійснює вплив юридична психологія. Цей вплив особливо чітко виявляється в криміналістичній тактиці. Розробка й застосування тактичних прийомів і комбінацій неможливі без урахування психічних процесів, властивостей і станів особи. Дані психології сприяють формуванню науково обґрунтованих рекомендацій криміналістики.

Криміналістика пов'язана також із такими правовими науками, як цивільне і цивільно-процесуальне право, адміністративне й адміністративно-процесуальне право, кримінально-виконавче право та ін. Криміналістика вже вийшла за межі циклу кримінально-правових наук. Рекомендації криміналістики є суттєвими не тільки для розслідування злочинів. Це особливо стосується можливості використання спеціальних знань у цивільному або адміністративному

процесі, проведення судових дій, фіксації судового процесу за допомогою технічних засобів та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Які закономірності вивчає криміналістика?
2. Які розділи охоплює система криміналістики?
3. Які завдання вирішує криміналістика на сучасному етапі?
4. Якою є криміналістика за своєю природою?
5. Як саме криміналістика пов'язана з іншими науками?